

Предмети озброєння та військового спорядження у похованнях Протопопівського курганного могильника

Бабенко Л.І.

Серед поховальних пам'яток сіверськодонецького регіону скіфської доби досить малорепрезентативними є кургани V ст. до н.е., особливо його першої половини. Найбільшу кількість поховань цього часу дали матеріали курганного могильника, що знаходився в урочищі "Могилки", на правому березі річки Нецвітайки (права притока р. Уди), на південній околиці села Протопопівка Дергачівського району Харківської області. На час розкопок могильник нараховував 15 курганів, безсистемно розташованих одне одного на відстані 20-40 м [1, с.87].

Досліджувався могильник на протязі двох сезонів у 1973 році експедицією УТОПІК під керівництвом Н.Г. Коленченко [2] та в 1976 році експедицією Харківського історичного музею під керівництвом В.Г. Бородуліна [3, 4]. В результаті було розкопано 8 курганів та 2 два зруйнованих поховання без насипу. Крім цього, зберіглися уривчасті відомості про зруйнований при будівництві трансформаторної підстанції курган, у поховання якого була виявлена амфора. Таким чином, загальна кількість поховальних комплексів сягає 11, з котрих у трьох інвентар був відсутній, що, ймовірно за все, слід пов'язувати з їх пограбуванням. Решта поховань також була пограбована, отже у жодному випадку ми не маємо справи з більш-менш повним комплектом інвентарю, що супроводжував похованих.

Найбільш репрезентативна категорія поховального інвентарю предмети озброєння, були присутні щонайменш у 7 похованнях. Чисельно переважають бронзові наконечники стріл, що у кількості від 2 до 142 екземплярів виявлені у 6 похованнях. При цьому, у трьох похованнях було менш 10 наконечників у двох (№№ 4 та 6) лише по 2, ще в одному 6 (№ 1/1976), у двох трохи більш 10 (№ 1/1973 16, № 2/1976 13), і лише сагайдачний набір з кургану № 5 вирізнявся репрезентативністю 142 екземпляри. Подібні за кількістю (понад 100) набори не є виключенням для сіверськодонецьких пам'яток. Декілька таких сагайдаків виявлено у похованнях Пісочинського могильника [5, с.60], але більш цікавий у цьому відношенні сагайдак з кургану біля с. Коротич з протопопівським у нього практично співпадає кількість наконечників (140) та їх склад (більшість репрезентованих типів), а також дата обох комплексів (перша половина V ст. до н.е.).

У кургані № 1/1973 16 наконечників були безладно розкидані ліворуч лівого стегна. Не виключно, що подібне положення є наслідком пограбування поховання, але існують і інші пояснення цього явища, що пов'язують його з

розміщенням стріл у могилі без сагайдаків чи горитів, або ж ритуальними факторами [6, с.159; 7, с.108; 8, с.18, 22; 5, с.61]. Ще у двох випадках було зафіксоване дещо інше розташування сагайдаку у кургані № 2/1976 праворуч поясних хребців одного з небіжників, у кургані № 5 між кистю правиці та кістками тазу.

Окремо слід відзначити знахідку одного наконечника стріли у маленькому шкіряному чохлаку, що був виявлений у південно-західному куті могили кургану № 4.

У чотирьох комплексах виявлені залізні наконечники списів чи їх залишки у трьох похованнях (№№ 1/1973, 1/1976, 5) по одному, ще в одному (№ 3) два. Окрім кургану № 1/1973, наконечники списів супроводжувалися знахідками втоків. Наконечник з кургану № 1/1976 знаходився впритул до західної стінки могили. Обидва наконечники з кургану № 3 розміщувалися в південно-східному куту могили, вістрями на південь, поряд з нішею з предметами кінського спорядження. Один наконечник лежав паралельно східній стінці, на відстані приблизно 50 см від неї, інший під кутом 30-35° до першого, майже торкаючись вістрями з першим наконечником, а кінцем втулки стінки могили. Ймовірно, подібне положення слід пов'язувати зі зсувом наконечника внаслідок пограбування чи падіння перекриття.

Захисний обладунок репрезентований одним випадком в кургані № 5 дещо вище кісток тазу похованого зафіксовано залишки шкіряного поясу, прикрашеного бронзовими платівками. З певним застереженням, як спрощений варіант комплексів подібного типу, цей випадок можна віднести до групи поховань воїнів на розстелених панцирах чи частинах захисного обладунку (Золотий курган, Новорозанівка [9, с.208-212], кургани № 6 біля с. Олександрівка [10, с.11-14], біля с. Вишнівка [11, с.159-161, рис.1], № 2/2 поблизу с. Корніївка [12, с.41-43], біля с. Гладківщина [13, с.63-79] та інші). С.А. Скорий нарахував 11 подібних випадків, з яких 8 припадає на степову частину Північного Причорномор'я [14, с.49]. Останнім часом дану вибірку доповнило поховання кургану № 6 Пісочинського могильника, де кістяк небіжника лежав на залишках обладунку з залізним пластинчатим покриттям та близькому за будовою протопопівському шкіряному поясі, також прикрашеному бронзовими платівками [5, с.17, 62, 63].

Нижче наводиться опис знахідок.

Наконечники стріл

Курган № 1/1973. Знайдено 13 цілих наконечників та 3 уламка, однак місце збереження знахідок з розкопок 1973 року, окрім хіоської амфори, встановити не вдалося. Деяку уяву про їх вигляд дають лише опис у текстовій частині звіту та фотографії в альбомі ілюстрацій, здебільш невисокої якості. Використовуючи фотознімки звіту більш-менш вірогідно можна визначитися з типологічною належністю 10 наконечників, репрезентованих наступними різновидностями:

а) трилопатевий наконечник з трикутною голівкою, довгою виділеною втулкою та П-подібним ложком на 2/3 довжини голівки (рис. 1, 1, 2). 2 екз.;

б) трилопатовий наконечник з трикутною голівкою, короткою виділеною втулкою та П-подібним ложком на $1/2$ довжини голівки (рис. 1, 3). 1 екз.;

в) трилопатовий наконечник з трикутною голівкою, короткою, ледь помітною втулкою та П-подібним ложком на $3/4$ довжини голівки (рис. 1, 4). 1 екз.;

г) трилопатовий наконечник з трикутною голівкою, короткою, ледь помітною втулкою та склепестим ложком на $1/3$ довжини голівки (рис. 1, 5). 1 екз.;

д) трилопатовий наконечник з пірамідальною голівкою, довгою виділеною втулкою та П-подібним ложком на $2/3$ довжини голівки (рис. 1, 6). 1 екз.;

е) трилопатовий наконечник з трикутною голівкою, довгою виділеною втулкою та Л-подібним ложком до вершини голівки (рис. 1, 7, 8). 2 екз.;

є) трилопатовий наконечник з трикутною голівкою, внутрішньою втулкою та Л-подібним ложком до вершини голівки (рис. 1, 9). 1 екз.;

ж) трилопатовий наконечник зі склепестою голівкою, довгою виділеною втулкою та Л-подібним ложком до вершини голівки (рис. 1, 10). 1 екз.

Курган № 1/1976. Виявлено 6 наконечників стріл, репрезентованих наступними різновидностями:

а) трилопатові наконечники з внутрішньою втулкою та П-подібним ложком на $2/3$ довжини голівки (рис. 1, 11, 12). Довжина 2,2 см. 2 екз.;

б) трилопатові наконечники з внутрішньою втулкою та Л-подібним ложком до вершини голівки (рис. 1, 13-15). Довжина 2,4-2,7 см. 3 екз.;

в) трилопатовий наконечник з короткою виділеною втулкою та П-подібним ложком на $2/3$ довжини голівки (рис. 1, 16). Довжина 3 см. 1 екз.

Курган № 2/1976. До складу інвентарю поховального комплексу входило 13 наконечників стріл наступних різновидностей:

а) трилопатові наконечники з внутрішньою втулкою та Л-подібним ложком до вершини голівки (рис. 1, 24-28). Довжина 1,7-2,6 см. 5 екз.;

б) трилопатовий наконечник з внутрішньою втулкою та П-подібним ложком на $2/3$ довжини голівки (рис. 1, 29). Довжина 1,8 см. 1 екз.;

в) трилопатовий наконечник з короткою виділеною втулкою та П-подібним ложком на $1/4$ довжини голівки. Кінці лопастей утворюють гострі шипи, один з котрих опущений нижче рівня втулки (рис. 1, 17). Довжина 2,9 см. 1 екз.;

г) наконечник такої ж форми, але з ложком до середини голівки, всередині якого знаходиться рельєфний тампоподібний знак у вигляді косоного хреста (рис. 1, 18). Довжина 3 см. 1 екз.;

д) наконечник такої ж форми, але з більш довгою втулкою та ложком на $2/3$ довжини голівки. Кінець вістря відламаний, довжина наконечника, що збереглася 2,4 см (рис. 1, 19). 1 екз.;

е) наконечник такої ж форми, але зі сточеними на довжину ложка ребрами лопастей (рис. 1, 20). Довжина 2,7 см. 1 екз.;

ж) тригранний наконечник з короткою виділеною втулкою та гладкими гранями. Кінці лопастей утворюють короткі гострі шипи (рис. 1, 21). Довжина 3 см. 1 екз.;

з) тригранний наконечник з внутрішньою втулкою, скошеними до середини гранями біля зрізу втулки та коротким П-подібним ложком (рис. 1, 22). Довжина 2,6 см. 1 екз.;

і) тригранний наконечник з внутрішньою втулкою, скошеними до середини гранями біля зрізу втулки та парою ледь помітних поглиблень в нижній частині граней (рис. 1, 23). Довжина 2,6 см. 1 екз.

Курган № 4. У похованні виявлено 2 наконечника стріли:

а) тригранний наконечник з внутрішньою втулкою та гладкими гранями (рис. 1, 30). Довжина 2,5 см.

б) трилопатевий наконечник з внутрішньою втулкою та парою паралельних поглиблень на $\frac{2}{3}$ довжини голівки на гранях (рис. 1, 31). Довжина 1,7 см.

Курган № 5. Сагайдачний набір нараховував 142 наконечника стріли, з яких типологічному визначенню підлягають 133. Трилопатеві наконечники з виділеною втулкою репрезентовані наступними різновидностями:

а) наконечники зі склепистою чи трикутною голівкою та П-подібним ложком до середини чи $\frac{3}{4}$ довжини голівки. Довжина 1,7-3,2 см. 83 екз. (рис. 2, 1-8);

б) наконечники такої ж форми, але з косо обрізаними кінцями лопастей, що утворюють короткі гострі шипи. Довжина 2,4-3,7 см. 3 екз. (рис. 2, 9-11);

в) наконечники такої ж форми, але з більш довгими шипами, що доходять до зрізу втулки. У ложку одного з наконечників рельєфний тамгоподібний знак у вигляді косих ліній. Довжина 3,3 см. 2 екз. (рис. 2, 12, 13);

г) наконечники зі склепистою чи трикутною голівкою, короткою втулкою та Л-подібним ложком до

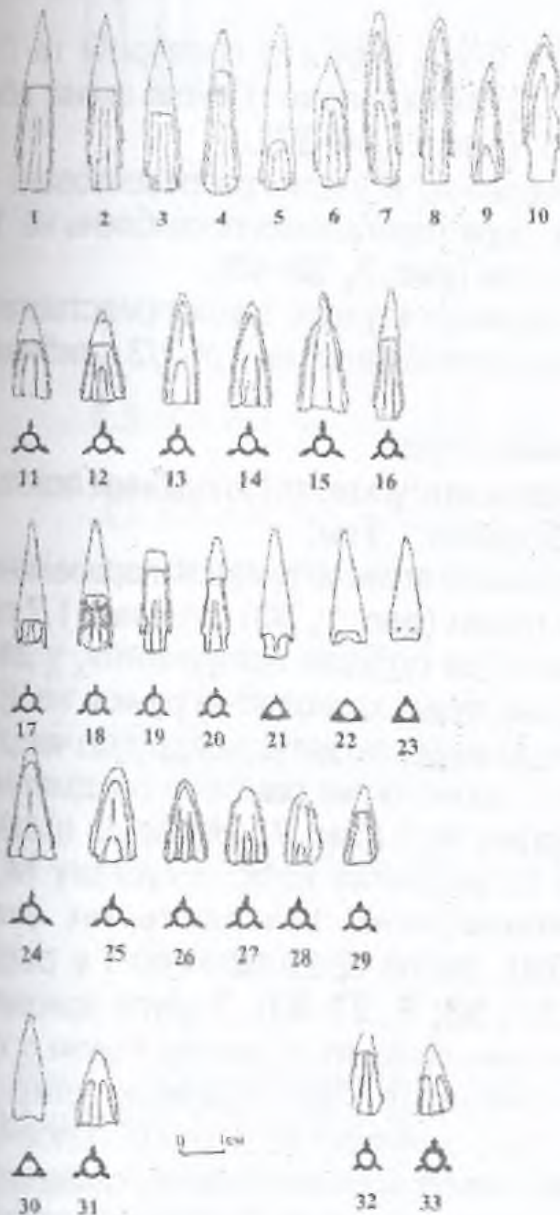

Рис. 1. Бронзові наконечники стріл з поховань Протопопівського могильника: 1-10 курган № 1/1973; 11-16 курган № 1/1976; 17-29 курган № 2/1976; 30, 31 курган № 4; 32, 33 курган № 6 (зруйнований). 1-10 рисунки зроблені за фотографіями звіту, без дотримання масштабу.

вершини голівки такої ж форми. Косо обрізані кінці лопастей утворюють короткі гострі шипи. Довжина 3-3,2 см. 3 екз. (рис.2, 14-16);

д) наконечники такої ж форми, але з більш довшою втулкою. У ложку одного з наконечників рельєфний тамгоподібний знак у вигляді повернутих на 90° двох літер Л. Довжина 2,4-2,9 см. 11 екз. (рис.2, 17-24);

е) наконечник такої ж форми, але більш коротші. Довжина 1,9-2 см. 3 екз. (рис.2, 25, 26).

Різновидності трилопатеєвих наконечників з внутрішньою втулкою наступні:

а) наконечники зі склепистою чи трикутною голівкою, Л-подібним ложком до вершини голівки та рівною основою так звані «базисні». Довжина 1,7-2,5 см. 9 екз. (рис.2, 27-33);

б) наконечники такої ж форми, але більш струнких пропорцій та П-подібним ложком до середини чи 3/4 довжини голівки. Основа рівна або дугоподібна. Довжина 2,3-2,5 см. 5 екз. (рис.2, 34-37).

Тригранні наконечники стріл з виділеною втулкою репрезентовані 7 екземплярами. На гранях наконечників пара паралельних поглиблень на 1/3-2/3 довжини голівки. Довжина 1,7-2,3 см (рис.2, 38-43).

Тригранні наконечники стріл з внутрішньою втулкою також представлені 7 екземплярами. На гранях аналогічні поглиблення на 1/4-2/3 глибини. Довжина 1,7-2,5 см (рис.2, 44-50).

Курган № 6. Знайдені 2 наконечники стріли:

а) трилопатеєвий наконечник з внутрішньою втулкою та П-подібним ложком на 2/3 довжини голівки (рис.1, 32). Довжина 1,9 см;

б) трилопатеєвий наконечник з внутрішньою втулкою та парою паралельних поглиблень на 1/2 довжини голівки на гранях (рис.1, 33). Довжина 1,7 см.

Більшість сагайдачних наборів близькі за складом наконечників, у двох випадках є можливість визначити їх більш вузькі хронологічні рамки набір з кургану № 1/1973 за хіоською пухлогорлою амфорою датується другою чвертю V ст. до н.е. (рис.1, 1-10), аналогічні хронологічні рамки за предметами кінського спорядження у набору з кургану № 5 (рис.2). Найбільш цікавий за складом репрезентованих типів сагайдачний набір з кургану № 2. Практично половину набору (6 екземплярів) складають так звані «базисні» наконечники (рис.2, 24-29), добре представлених і у решти наборів могильника (рис.2, 11-15, 31, 33; 3, 27-33). З другої половини V ст. до н.е. подібні наконечники практично виходять зі вжитку. Разом з тим до набору входить декілька наконечників, що отримали широке розповсюдження в наборах IV ст. до н.е., особливо його другої половини. Насамперед, це тригранні наконечники з внутрішньою втулкою, скошеними до середини гранями біля зрізу втулки; один з коротким П-подібним ложком, інший з парою ледь помітних поглиблень в нижній частині граней (рис.1, 22, 23), а також трилопатеєвий наконечник з короткою виділеною втулкою та П-подібним ложком на 1/4 довжини голівки (рис.1, 17). Однак навряд це є беззаперечною підставою для перенесення пізньої дати на весь комплекс. Власне одиночні екземпляри тригранних наконечників зі скошеними до

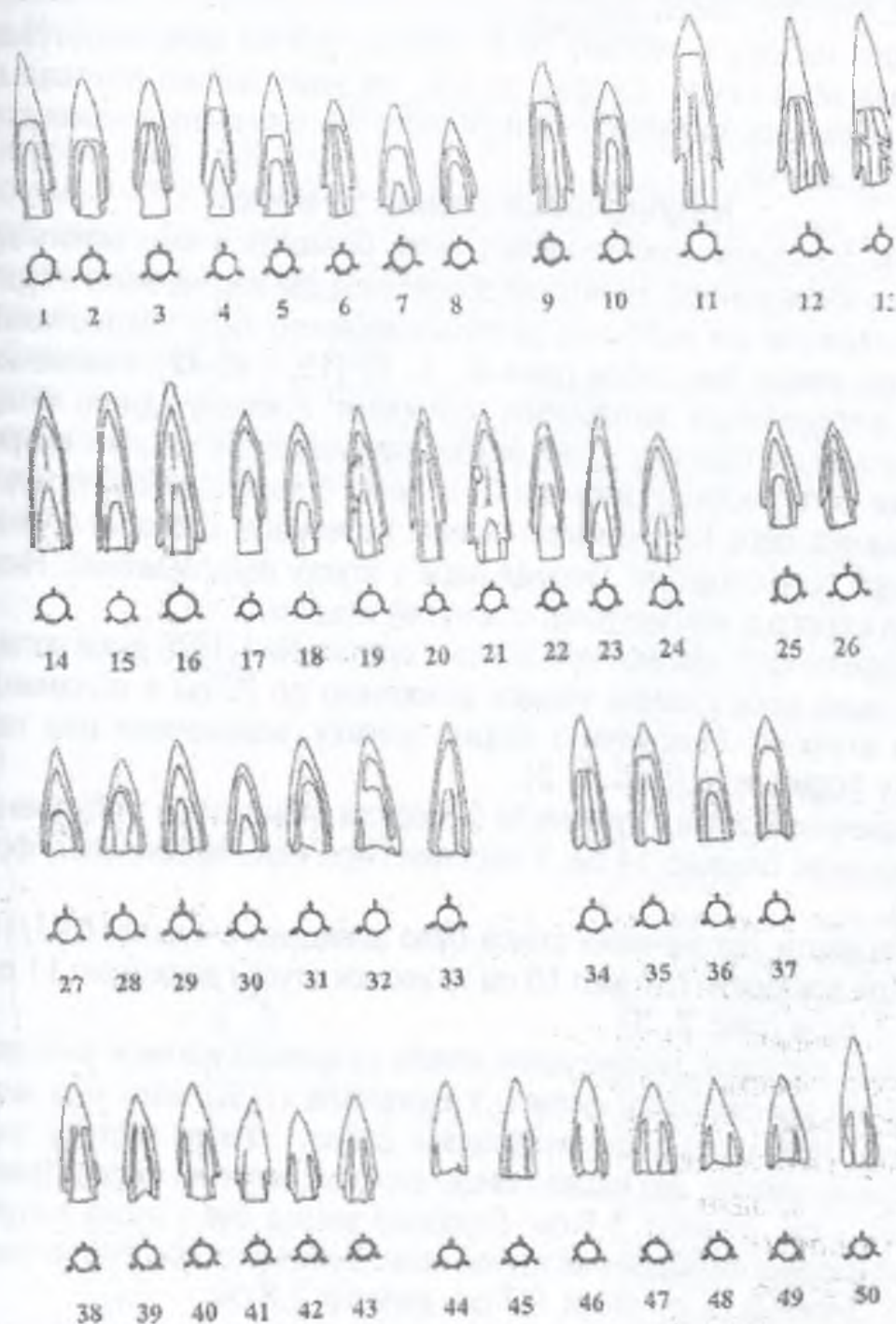

Рис. 2. Бронзові наконечники стріл з поховань Протопопівського могильника: 1-50 курган № 5.

середини гранями біля зрізу втулки відомі в складі наборів і більш раннього часу (кургани № 13 біля с. Лихачівка, Опішлянка, з Ольвійського некрополю, Аджиголу I тощо) [15, табл.7, 32, К2, Р9; 16, рис.7, 38]. Відомі, звичайно, випадки присутності раних наконечників у комплексах пізнього часу (наприклад, Краснокутський курган [17, с.63-65, рис.18, 1и,к,л,м]), але загальна хронологія Протопопівського могильника та переважання у наборі базисних наконечників спонукають схилитися до думки, що формування

сагайдачного набору з кургану № 2 відбувалося на межі побутування наконечників обох груп. Скоріш за все, це найпізніший поховальний комплекс могильника, хронологічні рамки якого слід визначати в межах другої половини V ст. до н.е.

Наконечники списів та втоки

Виявлено 5 залізних наконечників списів, більшість з яких мають дуже поганий стан збереженості. Найкраще збереглися два наконечника з кургану № 3, що належали до найбільш розповсюдженого типу наконечників з гостролистим пером без ребра (рис.3, 1, 2) [15, с.40-42]. Наконечники ідентичні і відрізняються загальними розмірами довжина одного складає 48 см, іншого 39 см (однак у цього екземпляра відламані кінцівки вістря та втулки, отже його первісна довжина була дещо більшою). Діаметр втулки 2,7 см. Довжина пера наконечників значно перевищує довжину втулки. У перетині перо ромбоподібне. Перехід пера у втулку ледь помітний. Нижній край втулки одного з наконечників стягнутий кільцем.

Стан збереженості наконечника списа з кургану № 1/1976 дуже поганий зберігся сильно корозований уламок довжиною до 22 см з обламаними вістрям та втулкою. Виходячи з форми уламку, наконечник мав також гостролисту форму пера (рис.3, 3).

Від наконечника списа з кургану № 5 зберігся уламок пера з обламаними краями довжиною близько 14 см. У перетині перо мало лінзоподібну форму (рис.3, 4).

Два фрагменти наконечника списа було знайдено в кургані № 1/1973 уламок вістря довжиною близько 10 см та уламок втулки довжиною 11 см та діаметром 2,5 см (рис.3, 5).

У чотирьох випадках наконечники списів супроводжувалися знахідками залізних втоків різноманітної форми. У кургані № 1/1976 вток мав вигляд циліндричної трубки, що ледь звужувалася донизу. Нижню частину трубки було обрублено навскіс, що надало кінцю втока загостреної форми (рис.3, 6). Довжина 7 см, діаметр 1,8 см. Подібний вигляд був у втока з кургану № 5, нижню частину циліндричної трубки якого було також обрублено навскіс (рис.3, 9). Довжина цього втока 9,7 см, діаметр 2,8 см.

Двома втоками супроводжувалися і обидва наконечника списів з кургану № 3. Один з втоків мав вигляд циліндричної трубочки довжиною близько 10,5 см та зовнішнім діаметром 1,9 см (рис.3, 8). Інший репрезентований конічною трубочкою довжиною 9 см. Зовнішній діаметр тоншого краю 2,2 см, товщого 2,5 см. Більш широкий край втулки стягнутий кільцем (рис.3, 7).

Свого часу Є.В. Черненко в спеціальній праці виділив особливу групу довгих «штурмових» списів-пик, що використовувалися для нанесення удару противникові кінними воїнами, де у переліку знахідок згадав і спис довжиною близько 2,65 м із кургану № 5 Протопопівського могильника [18, с.233]. В даному посиланні дослідника вкралося декілька прикрих помилок насправді в кургані № 5, де були виявлені фрагмент наконечника списа та вток, особливості їх місцеположення у могилі не вказані, а отже фактична довжина

списа невідома. Згаданий спис з зафіксованою довжиною було знайдено в кургані № 3, причому у кількості двох екземплярів.

Портупейний пояс

В кургані № 5 були виявлені залишки шкіряного поясу з нашитими бронзовими пластинами довжиною до 4 см та шириною 0,8 см. Вздовж однієї з довгих сторін пластина загнута досередини під тупим кутом, утворюючи бортик шириною 0,1-0,2 см. На кінцях пластин отвори діаметром 0,1 см для нашивання шкіряний пояс. Збереглося більше десятка пластин, у більшості краї обламані (рис.3, 10-12).

Цікаво, що у звіті ця знахідка була однозначно інтерпретована автором розкопок саме як залишки портупейного поясу [3, с.8], але у попередній публікації матеріалів В.Г. Бородулін відніс ці пластини до прикрас шкіряного сагайдака [4, с.272]. Однак остання інтерпретація не знайшла підтримки у дослідників, які підтримали належність бронзових пластин до деталей поясу [19, с.30].

Як вже було зазначено вище, впадає в очі високий відсоток поховань з предметами озброєння 7 з 11, про яких збереглися хоч якісь відомості, та 7 з 8, що містили інвентар. Показова відсутність дитячих та жіночих (статева належність за погані збереженості кісткових решток визначалася за складом інвентаря) поховань. Подібна однорідність складу похованих дозволяє інтерпретувати пам'ятку як місце поховання представників військового загону (у тому числі вершників), які у V ст. до н.е. тривалий час зберігали соціальну обособленість.

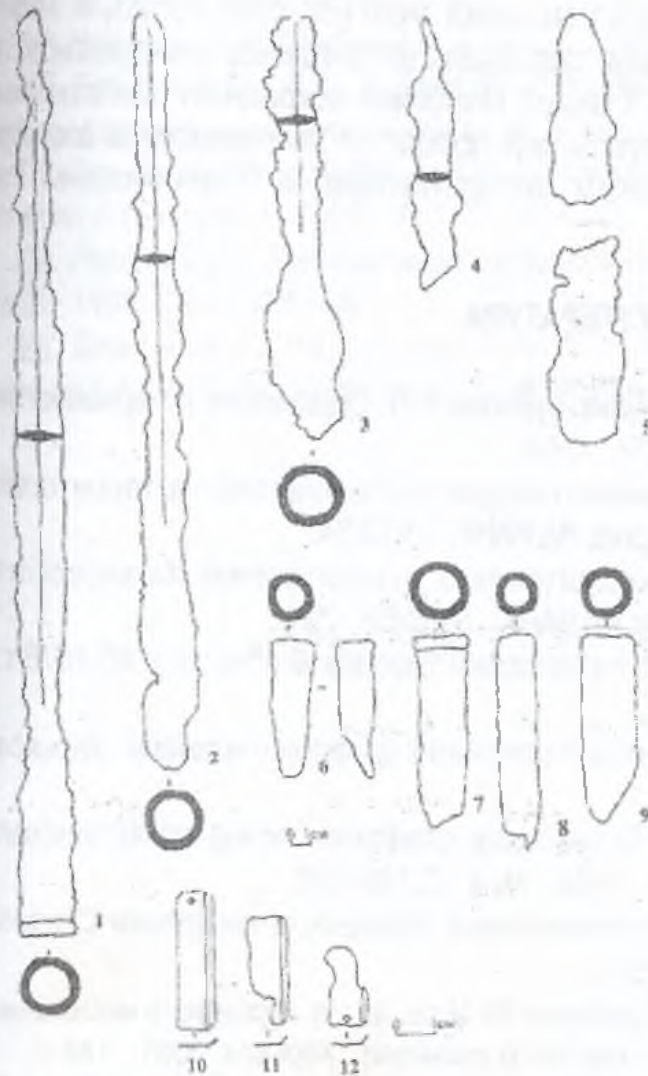

Рис. 3. Наконечники списів, втоки та пластини портупейного поясу з поховань Протопопівського могильника: 1, 2, 7, 8 курган № 3; 3, 6 курган № 1/1976; 4, 9-12 курган № 5; 5 курган № 1/1973. 1-9 залізо; 10-12 бронза. 5 рисунок зроблено за фотографією звіта.

Поява в першій половині V ст. до н.е. серед сіверськодонецьких пам'яток (крім Протопопівського некрополю, це декілька поховань Коротичанського могильника) поховань воїнів-вершників є нових явищем в цьому регіоні, причини якого пояснюються по-різному. Частина дослідників пов'язує їх з перенесенням в цей час місця поховання сіверськодонецької знаті з території Посулля до місця постійного помешкання, а відокремленість некрополів пояснює прагненням знаті на новому місці підкреслити власний особистий статус [20, с.28; 21, с.104], хоча навряд чи більшість поховань Протопопівського могильника можна інтерпретувати як поховання знаті. Інша точка зору пов'язує подібні пам'ятки з безпосереднім переселенням з того ж Посулля (а, можливо, і Дніпровського Правобережжя) окремих груп, що певний час зберігали свою обособленість від місцевого населення сіверськодонецького регіону [5, с.184-204]. В цьому випадку потребує окремого вирішення питання про первісний статус прибульців (завойовники чи наймані військові загони на службі у місцевої знаті [22, с.87-95; 23, с.148-160]). В процесі асиміляції у місцеве середовище прибульці зрощуються з місцевою знаттю, або ж займають її місце. Найбільш яскравими пам'ятками IV ст. до н.е., що наочно демонструють цей процес та генетично пов'язані з Протопопівським та Коротичанським могильниками, є Пісочинський та Старомерчанський некрополі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шрамко Б.А., Михеев В.К., Грубник-Буйнова Л.П. Справочник по археологии Украины. Харьковская область. К., 1977. 156 с.
2. Коленченко Н.Г. Отчет об археологических исследованиях на территории Харьковской области в 1973 году // Архив ИА НАНУ. 1973/64.
3. Бородулин В.Г. Отчет об археологических исследованиях Харьковского исторического музея в 1976 г. // Архив ИА НАНУ. 1976/52. 23 с.
4. Бородулин В.Г. Исследования на территории Харьковской области // АО 1976 г. М., 1977. С.271, 272.
5. Бабенко Л.И. Песочинский курганный могильник скифского времени. Харьков, 2005. 284 с.
6. Бессонова С.С., Скорый С.А. Погребение скифского воина из Акташского могильника в Восточном Крыму // СА. 1986. № 4. С.158-170.
7. Ольховский В.С. Погребально-поминальная обрядность населения Степной Скифии VII-III вв. до н.э. М., 1991. 253 с.
8. Бойко Ю.Н., Берестнев С.И. Погребения VII-IV вв. до н.э. курганного могильника у с. Купеваха (Ворсклинский вариант скифского времени). Харьков, 2001. 144 с.
9. Шапошникова О.Г. Погребение скифского воина на р. Ингул // СА. 1970. № 3. С.208-212.
10. Ковалева И.Ф., Волкобой С.С., Костенко В.И., Шалобудов В.Н. Археологические исследования в зоне строительства оросительной системы учхоза «Самарский» // Курганные древности Степного Поднепровья (III-I тыс до н.э.). Днепропетровск, 1978. Вып.2. С.4-31.

11. Андрух С.И. Погребение раннескифского воина в Присивашье // СА. 1988. № 1. С.159-170.
12. Ковалев Н.В., Полин С.В. Скифские курганы у с. Корнеевка Запорожской области // Курганы степной Скифии. К., 1991. С.33-53.
13. Григорьев В.П. Захоронение тяжеловооруженного скифского воина у с. Гладковщина // Древности скифов. К., 1994. С.63-79.
14. Скорый С.А. Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи (проблема выделения иранского этнокультурного элемента). К., 2003. 161 с.
15. Мелюкова А.И. Вооружение скифов // САИ. 1964. Вып.Д1-4. 91 с.
16. Полін С.В. Хронологія ранньоскіфських пам'яток // Археологія. 1987. Вип.59. С.17-36.
17. Мелюкова А.И. Краснокутский курган. М., 1981. 111 с.
18. Черненко Е.В. Длинные копья скифов // Древности Евразии в скифо-сарматское время. М., 1984. С.321-235.
19. Черненко Е.В. Скифские лучники. К., 1981.
20. Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В. Курганы скифского времени Харьковской области (северскодонецкий вариант). К., 2000. 236 с.
21. Гречко Д.С. Рец.: Бабенко Л.И. Песочинский курганный могильник скифского времени // Археологія. 2006. № 3. С.101-105.
22. Раевский Д.С. Ранние скифы: среда обитания и хозяйственно-культурный тип / ВДИ. 1995. № 4. С.87-95.
23. Безсонова С.С. Український Лісостеп скіфського часу. Історико-географічна ситуація // Археологія. 1999. № 1. С.148-160.